

Misingi ya Matumizi ya Wakaa katika Usimulizi wa Riwaya za Kiswahili: Mifano kutoka Nagona na Mzingile

Athumani S. Ponera¹ na Jasmine Kinga²

Ikisiri

Makala hii inajadili kuhusu wakaa kama kipengele cha kibunilizi katika utunzi wa kazi za fasihi. Shabaha kuu ni kufafanua misingi iliyomwongoza mwandishi kutumia wakaa kwa jinsi inavyodhihirika katika kazi teule. Nadharia ya Umuundo imetumika kama kiunzi cha kukusanyia data pamoja na kuendeshea mjadala wa makala. Data za makala hii zilipatikana kwa kutumia njia ya udurusu wa nyaraka. Matokeo ya uchunguzi yanaonesha kuwa, ujenzi wa wakaa katika kazi teule umeegemea katika misingi ya kiutamaduni, kipokezi na kitajiriba.

1.0 Utangulizi

Makala hii inajadili kuhusu wakaa kama kipengele cha kibunilizi kinachotumika katika utunzi wa kazi za fasihi. Makala imegawanywa katika sehemu tano zifuatazo: utangulizi, maelezo mafupi ya kitahakiki kuhusu kazi teule, kiunzi cha mjadala, misingi ya ujenzi wa wakaa na hitimisho.

Sehemu hii ya utangulizi inafafanua dhana muhimu pamoja na kutoa maelezo ya kiutangulizi kuhusu mada ya makala hii. Ufafanuzi wa dhana hizo umefanyika ili kurahisisha uelewa wa mjadala wetu utakaofuatia. Dhana zinazofafanuliwa ni naratolojia, usimulizi, muda, riwaya na wakaa.

Dhana ya kwanza ni naratolojia. Hii inamaanisha sayansi ya uelezaji wa matukio ya kazi ya nathari (insha, hadithi fupi, tawasifu, wasifu na riwaya). Kwa mujibu wa Cuddon (1998), naratolojia ni dhana inayoweza kutazamwa kama kipengele kimojawapo cha lazima katika nathari. Pia, naratolojia huweza kufanya kazi kama nadharia ya kushughulikia jambo lingine la kisanaa. Kwa hiyo, naratolojia ni uga mpana unaohusisha vipengele kadhaa. Vipengele hivyo ni usimulizi, kuhusiana kwa matukio (kusababishana, kuathiriana na kuendelezana), mwendo wa kazi husika, pamoja na wakaa (Genette, 1980). Hivyo, maudhui ya makala hii yanahusu wakaa kama kipengele cha kifani.

Tunatambua kuwa vipengele vya kifani vilivyozoeleka zaidi katika uga wa uhakiki ni kama vile muundo, mtindo, matumizi ya lugha, mandhari, na wahusika (Madumulla, 2022). Kwa maoni yetu, vipengele hivyo vilivyozoeleka hubainishwa kutokana na mrengo wa jumla wa kuitazama fani ya kazi ya sanaa. Kwa mrengo

¹ Mhadhiri Mwandamizi, Chuo cha Kumbukumbu ya Mwalimu Nyerere, Kampasi ya Karume - Zanzibar. Barua pepe: atponeraman@gmail.com

² Mwalimu, Shule ya Msingi Mungumaji, Singida. Tanzania. Barua pepe: ahlammar6@gmail.com

mahususi, vipengele vya kifani huweza kugawanywa kwa kutumia vigezo viwili. Navyo ni umuundo na ubunilizi (Ponera, 2014b). Vipengele vya fani ambavyo vinabainishwa kwa kigezo cha umuundo ni vile vyote ambavyo ni vya lazima kudhihirika katika kazi fulani, yaani vinaijenga au vinaiunda kazi hiyo. Kwa kigezo hiki, tunapata vipengele tulivyovidokeza katika sentensi ya kwanza ya aya hii. Vipengele hivi ni vya lazima katika kuijenga kazi yoyote ya sanaa; kuwako kwake, hatimaye, huifanya kazi husika iitwe au ijumuishwe katika utanzu au kipera husika. Mathalani, ngonjera huitwa hivyo kwa sababu hujengwa na seti maalumu ya vipengele hivi vya kimuundo. Vipengele vya kifani ambavyo vinabainishwa kwa kigezo cha ubunilizi ni vile ambavyo siyo vya lazima kuwamo katika kazi ya sanaa. Vipengele hivi, chambilecho Ponera (2014b), huitwa pia vipamba-kazi, yaani huipamba kazi na kuipa mvuto. Vipengele vya kibunilizi ni vingi na vigumu kuvitaja na kuvimaliza. Baadhi yavyo ni: taharuki, mpangilio wa vitushi, utanzia, ritifaa, ufumbaji, ufutuhi, utomelezi, na wakaa. Vipengele hivi siyo vya lazima katika kazi, bali kuwako kwake huweza kuiongezea mvuto kazi husika. Kwa hiyo, maudhui ya makala hii yanafafanua wakaa kama kipengele kimojawapo cha fani ya kazi ya sanaa.

Dhana ya pili ni usimulizi. Hii hurejelea kitendo chenyewe mahususi cha uelezaji wa matukio katika hadithi (Madumulla, 2022). Tunasisitiza hapa kuwa, usimulizi ni tofauti na naratolojia ambayo ni dhana-mama. Wakati naratolojia ni taaluma ya jumla inayobeba vipengele vingi vinavyohusiana na upambanujaji wa matukio katika nathari, usimulizi ni kipengele kimojawapo cha naratolojia ambacho hudokeza masuala kama vile sehemu alipo msimuliaji (mhusika shahidi wa kila kinachotokea katika mfululizo wa tukio moja [msimulizi shahidi] au mmaizi anayeshuhudia matukio yote kwa wakati mmoja [msimulizi maizi]). Pia, hudokeza uhusiano kati ya msimulizi na mwandishi; yaani, ama ni ule wa mwandishi-msimulizi au wa msimulizi aliye tofauti na mwandishi (Genette, 1980; Mlacha na Madumulla, 1995; Madumulla, 2022).

Dhana ya tatu ni muda au wakati. Dhana hii tunaidokeza hapa ili kuondoa mkanganyiko baina yake na wakaa. Muda ni kipindi fulani au maalumu cha wakati (BAKITA, 2017). Kutokana na maana hii, tunaangaziwa kuwa muda hutazamwa kama kipimo muhimu cha wakaa. Kipimo hicho huweza kuwa na ukomo au kisichokuwa na ukomo. Katika kazi za fasihi, muda ni dhana inayojitokeza kueleza namna matukio yanavyotokea na kukamilishana ili kuendeleza usimulizi wa vitushi (Wamitila, 2003).

Dhana ya nne ni riwaya. Mbunda (1992) anaifafanua dhana ya riwaya kwa maneno yafuatayo:

Riwaya ni kazi ya sanaa ya kubuni. Ni maandishi ya nathari (ujazo) yanayosimulia hadithi ambayo, kwa kawaida, ina uzito, upana, na urefu wa kutosha. Ina wahusika mbalimbali wenye tabia za aina

nyingi; ina migogoro mingi mikubwa na midogo ndani yake (kur. 207-208).

Mlaga (2017) na Madumulla (2022) wanapanua ufafanuzi huo wa Mbunda. Wanakubaliana kuwa riwaya ni utanzu mmojawapo wa kinathari ambao huwa na mawanda mapana yenye uwezo wa kuusawiri na kuuakisi vizuri uhalisi wa maisha. Halikadhalika, urefu na upana wake una uwezo wa kuzimeza tanzu nyingine bila matatizo. Uakisi wa uhalisi huo wa maisha kwa kutumia riwaya, chambilecho Mlacha na Madumulla (1995), hufanywa kwa kutumia masimulizi ambayo husanwa kwa kutumia mbinu mbalimbali kulingana na matakwa, malengo, au uwezo wa kibunilizi walionao. Miongoni mwa mbinu zinazotumika ni ufutuhi, utanzia, miendo ya usimulizi, pamoja na wakaa (ambayo inajadiliwa katika makala hii).

Dhana ya tano ni wakaa. Kwa mujibu wa Genette (1980), wakaa ni urefu wa kipindi cha muda maalumu wa kufanya jambo. Kwa kuzingatia maana hii, dhana ya wakaa huwa na maana katika isimu na fasihi. Kiisimu, wakaa ni urefu wa muda utumikao katika kutamka sauti yoyote iwayo (BAKITA, 2017). Kifasihi, wakaa hutumiwa kueleza urefu wa kipindi au vipindi ambapo matukio ya kazi ya fasihi yanasimuliwa. Kwa mawanda mapana, wakaa huweza kutumiwa katika kurejelea kipindi cha kihistoria ambacho ni msingi mkuu wa kazi husika (Wamitila, 2003). Hivyo, katika makala hii tunafafanua namna watunzi wa kazi za fasihi wanavyotumia urefu fulani wa muda kusimulia jambo.

Katika kazi za kinathari, kama vile riwaya, ni vigumu kuutambua wakaa, kwani haujidhirishi bayana. Riwaya, kama kazi ya fasihi, imepitia mikondo mbalimbali, ikiwamo uhalisia na uhalisiaajabu. Wasanaji wa kazi za fasihi, kama wanajamii, nao hujikuta wakitumia wakaa usio wa kawaida katika kazi zao ama kwa kukusudia au kutokusudia katika kusana kazi zao. Hivyo, wakaa huo hubeba vionjo vya uhalisi wa maisha ya watu na vionjo visivyo halisi vinavyoonesha uajabu na, pengine, kuwajengea taharuki wasomaji.

Wakaa hubeba kaida tofauti za ruwaza kulingana na ama shabaha za mtunzi au kipengele husika cha nathari (insha, hadithi fupi, au riwaya). Ruwaza zinazolengwa hapa ni kueleza matukio kwa kuyakita katika sekunde, dakika, saa, siku, juma/majuma, mwezi/miezi, mwaka/miaka, muongo/miongo, karne au milenia (Genette, 1980; Chuachua, 2016). Hii ina maana kuwa kuna baadhi ya ruwaza huwa vigumu kudhirika au hazidhiriki kabisa katika baadhi ya vipengele vya kinathari. Mathalani, ni nadra kwa insha kutumia ruwaza ya milenia, au kwa riwaya kujikita katika ruwaza ya sekunde. Ifahamike hapa kuwa mdhiriko tunaoulenga ni ule wenye athari za kimaudhui, yaani matumizi ya ruwaza husika kiasi cha kuathiri sehemu ya maudhui ya kazi lengwa. Hivyo, ruwaza fulani inaweza kudhirika kimatumizi katika kazi fulani ila ikawa imejitokeza kwa namna ya jumla (au ya kupita) tu bila kuleta athari pana ya kimaudhui.

Matumizi ya wakaa hutofautiana kati ya riwaya moja na nyingine. Zipo riwaya zinazotumia ruwaza ya siku moja na nyingine hadi karne au milenia kadhaa. Kwa mfano, wakaa uliotumika katika riwaya ya *Dar es Salaam Usiku* (Ben R. Mtobwa) ni tofauti na ule uliotumika katika riwaya ya *Kusadikika* (Shaaban Robert). Katika *Dar es Salaam Usiku*, matukio yote yameelezwa ndani ya usiku mmoja lakini katika riwaya ya *Kusadikika* matukio yametawanywa katika wakaa unaokadiriwa kufikia zaidi ya karne mbili. Uchaguzi wa ruwaza ya wakaa pamoja na namna ya utumiaji wake katika kazi ya fasihi hutoa mchango mkubwa katika kuipamba fani ya kazi hiyo. Hatimaye, ruwaza husika huathiri uelewa wa kazi husika kwa ama kurahisisha au kukwaza.

Makala hii inafafanua misingi iliyomwongoza Euphrase Kezilahabi kujenga ruwaza za wakaa katika riwaya za *Nagona* (2011) na *Mzingile* (2011). Matarajio yetu ni kuwa ufafanuzi tutakaoutoa utasaidia kupambanua dhana ya wakaa na matumizi yake katika kazi za fasihi.

2.0 Kiunzi cha Mjadala

Mjadala wa makala hii umeongozwa na Nadharia ya Umuundo. Hii ni nadharia inayoweka uzito katika kuchanganua mjengeko wa matini za kiisimu na kifasihi katika harakati za kusaka maana yake. Nadharia ya Umuundo iliasisiwa na wataalamu kama vile: Roman Jakobson, Ferdinand de Saussure, Roland Bathes, Claude Levi Straus na Tzevetan Todorov. Nadharia hii ilipata mashiko sana katika isimu na fasihi kwenye miaka ya 1960. Wananadharia hii wanazingatia sana lugha kama kipengele cha msingi katika uhakiki wa kazi za fasihi (Wafula na Njogu, 2007; Mlaga, 2017). Yafuatayo ni mawazo yanayosisitizwa na nadharia hii:

- a) Matini ya kifasihi inafanya kazi kama mashine iliyotengenezwa kwa kutumia maneno. Kwa kuwa kazi ya fasihi huchukuliwa kama mashine, hivyo, huonwa kama mfumo mkuu wenye mifumo midogomidogo ndani yake. Hivyo, maana ya matini husika hutawaliwa na kuzalishwa na mfumo huo. Kwa maana hiyo, mtunzi huchukuliwa kama fundi anayeitengeneza kazi husika ili ifanye kazi na kutoa maana fulani kwa kuzingatia uhusiano wa kimfumo. Katika kazi ya fasihi, mifumo midogomidogo inayounda mfumo mkuu ni kama vile: wahusika, dhamira, msuko wa matukio, lugha, mandhari, na mbinu mbalimbali za kibunilizi.
- b) Lugha ni kipengele cha msingi katika matini ya kifasihi. Wanaumuundo wanaamini kuwa lugha ndiyo kibebeo cha maana ya kazi husika. Hivyo, wanasisitiza kuwa umakini wa kutosha unatakiwa uwekwe kwenye maneno yanayounda kazi husika wakati wa tukio la uhakiki wa fasihi.
- c) Kuna mfungamano mkubwa baina ya lugha na utamaduni. Wanaumuundo huuangalia utamaduni kama mzazi wa lugha au maneno yanayounda kazi.

Hivyo, wanaamini kuwa lugha au maneno huweza kuleta maana tofauti kulingana na jamii au mahali inakotumika.

- d) Neno au sentensi huwa na uwili katika maana. Wanaamini kuwa neno, sentensi, alama au picha ya kifasihi haiwezi kuwa na maana moja katika kazi ya fasihi, hivyo, katika uchambuzi wa matini ya kifasihi ni muhimu kuelewa kuwa kuna maana nyingi ambazo zinaweza kupatikana.
- e) Maana ya matini ya kifasihi hupatikana kutokana na mjengeko wake. Kwa hiyo, matini ya kifasihi huweza kuwa na mijengeko au miundo mingine ya: msuko (ploti), sauti (fonolojia), umbile (mofolojia), sintaksia na maana (semantiki). Uchambuzi wa kimuundo humakinikia namna vipengele mbalimbali vinavyofungamana na hatimaye kuleta maana.
- f) Haiwezekani kuichunguza kazi ya fasihi bila kuwa na mawazo (chukulizi) fulani kabla ya kuanza uchunguzi huo.
- g) Kazi ya fasihi inatakiwa kuwa na maana ambayo itapatikana tu kwa kuangalia kazi kama kitu kinachojitegemea na kujitosheleza.

Mawazo haya tumeyatumia kwa namna tatu kuhusiana na makala hii. Mosi, tuliyatumia katika kuvibaini vipashio vyenye wakaa. Pili, tuliyatumia katika kupata maana mbalimbali za vipashio hivyo vya wakaa. Tatu, tuliyatumia katika mjadala wa makala hii kuonesha misingi iliyoegemewa na mtunzi wa riwaya teule katika kutumia ruwaza mbalimbali za wakaa.

2.0 Maelezo Mafupi ya Kitahakiki kuhusu Riwaya Teule

Sehemu hii inaonesha maelezo mafupi ya kitahakiki kuhusu riwaya teule, *Nagona* na *Mzingile*, zilizotumika kubainisha nafasi ya wakaa katika usimulizi wa riwaya ya Kiswahili. Kabla ya kutoa maelezo hayo kuhusu riwaya teule, ni vema tukaweka bayana kuwa riwaya za Kezilahabi zimegawanyika katika awamu mbili, riwaya za awamu ya kwanza na riwaya za awamu ya pili³. Riwaya za awamu ya kwanza ni: *Rosa Mistika* (1971), *Kichwamaji* (1974), na *Dunia Uwanja wa Fujo* (1976), na *Gamba la Nyoka* (1978). Riwaya za awamu ya pili ni: *Nagona* (1990) na *Mzingile* (1991).

Nagona ni riwaya iliyochapishwa kwa mara ya kwanza mwaka 1990. Toleo tunalolirejelea katika makala hii ni la mwaka 2011. *Nagona* inazungumzia masuala mbalimbali ya maisha katika jamii. Usawiri wa maisha ya watu unasimuliwa kama ndoto zisizotimia. Hii ni kutokana na kugubikwa na usimulizi

³ Kwa maoni yetu, mpaka wa kiwakati baina ya awamu yake ya kwanza na ya pili ya uandishi uko katika miaka ya 1980. Hivyo, katika makala hii tunachukulia kuwa kazi zake alizoandika hadi katikati ya miaka hiyo ya 1980 ni za awamu ya kwanza. Zile alizoandika kuanzia katikati ya miaka hiyo ya 1980 hadi alipofariki ni za awamu ya pili.

wa kidhanaishi zaidi kuliko usimulizi wa kihalisia. Wazo kuu katika riwaya ya *Nagona* ni ukweli kuhusu maisha ambao umejengwa kwa ishara, taswira na mafumbo. Mwandishi wa riwaya hii ametumia taswira ya 'Ngoma Kuu' pamoja na usimulizi tata ili kueleza maana ya maisha. Vurumai inayotokea ndani ya tukio la kucheza Ngoma Kuu inawakilisha misukosuko inayompata mwanadamu katika maisha yake.

Mtunzi anasimulia hali mbaya ya kisiasa, kiuchumi, na kijamii. Dhana hiyo ya maisha inasawiriwa katika hali ya kiudua toka karne nyingi zilizopita mpaka sasa. Hali hii inadhihirisha uhai wa riwaya ya *Nagona* katika vipindi mbalimbali. Uduara huo umeegemezwa kwenye motifu ya safari. Katika kutongoa vitushi vya motifu hiyo ya safari ndipo inapojitokeza dhana ya wakaa kupitia ruwaza mbalimbali.

Mzingile ni riwaya iliyochapishwa kwa mara ya kwanza mwaka 1991. Toleo tunalolirejelea katika makala hii ni la mwaka 2011. Riwaya hii inashabihiana sana na *Nagona* kifani na kimaudhui. Riwaya hii imechambua suala la maisha kwa kuyatazama kama mkufu. Msingi wa riwaya hii ni ujenzi wa jamii yenye watu wanaotegemeana na kufaana kwa kufuata tamaduni za jamii yao. Mtunzi ameeleza namna Kakulu alivyoifaa jamii yake wakati wa utoto, ujana na hata uzeeni. Hatimaye, baadaye alibaki kuwa kisasili kwa jamii yake. Kama ilivyo kwa *Nagona*, usimulizi wa riwaya hii umetumia motifu ya safari ambayo ndani yake kuna dhana ya uduara. Uduara huo unahusu kutegemeana kwa jamii na visasili vyake, huku vikiwa vimesawiriwa kupitia ruwaza mbalimbali za wakaa. Swali muhimu tunaloliibua hapa ni kwamba, nini hasa kilizingatiwa na mtunzi hadi kusana ruwaza za wakaa zinazodhihirika katika riwaya hizi? Swali hili ndilo limepatiwa majibu kupitia ufafanuzi uliofanywa katika sehemu inayofuata ya makala hii.

3.0 Misingi ya Ujenzi wa Wakaa katika Riwaya Teule

Katika makala hii, neno 'misingi' linatumika likiwa na maana ya miongozo au kaida anayosimamia mtu katika kutekeleza mambo. Hivyo, tunafafanua mambo yaliyomfunga na kumwongoza mwandishi wa riwaya za *Nagona* na *Mzingile* kwa kutumia ruwaza mbalimbali za wakaa. Misingi tunayoifafanua ni mitatu: ya kiutamaduni, kipokezi na kitajiriba. Ufuatao ni ufafanuzi wa kila msingi:

4.1 Msingi wa Kiutamaduni

Kwa mujibu wa TUKI (2013), utamaduni ni mila, asili, jadi, na desturi za kundi la jamii fulani. Kwa jumla, utamaduni ni namna ya kuishi inayojishikiza katika takribani nyanja zote za maisha ya mtu au jamii. Utamaduni kama msingi wa maisha ya jamii huweza kuathiri watu katika mienendo yao ya kimaisha. Miongoni mwa vipengele vya kitamaduni vinavyoonekana kumwathiri Euphrase Kezilahabi, mwandishi wa kazi teule za makala hii, katika matumizi ya wakaa katika riwaya zake ni mazoea au desturi.

Mtu au jamii huwa na kaida fulani ya kutenda mambo. Miongoni mwazo ni ile ya kunambisha (kutaja au kutumia namba) katika masimulizi. Mazoea ya kutaja namba fulani katika matumizi ya kawaida ya lugha huchagizwa na misingi ya kitamaduni kama vile dini, mila na desturi. Katika jamii ya mwandishi, kama zilivyo jamii nyingine za nchini Tanzania, namba zitumiwazo sana ni kama vile tatu, nne, saba, kumi na kumi na nne. Namba hizi hutumiwa katika matukio kama vile tiba, ibada, na misiba (Masoud, 2015). Mathalani, ni kawaida kwa tiba nyingi, hasa za kijadi, kutakiwa kutekelezwa kwa kutumia baadhi ya namba hizo zilizotajwa. Hapa, tunamaanisha mwenendo na maelekezo ya matumizi kama vile kunywa dawa mara tatu kwa siku au kutumia dawa kwa siku tatu, saba au kumi na nne. Pia, katika shughuli za misiba ni kawaida kutumika kwa namba kama vile tatu, nne na saba. Kwa mfano, matukio ya kumaliza taratibu za mazishi hufanyika katika siku ya tatu, ya saba au ya arobaini baada ya kumzika marehemu.

Kwa mujibu wa Genette (1980), mbali ya wakaa kudhihirishwa kupitia namba mahususi, kazi za sanaa, hususani masimulizi, hutumia pia wakaa wa jumla. Vipashio vitumikavyo katika kudhihirisha wakaa wa jumla ni kama vile ‘miaka mingi’, ‘muda mrefu’, ‘hapo zamani’, ‘zamani za kale’, na ‘karne zilizopita’.

Wakaa, kama kipengele cha kifani katika maandishi ya kisanaa, huweza kugubikwa na kuathiriwa na mazoea ya mtunzi katika kusimulia kazi fulani ya fasihi au hata maongezi ya kawaida. Hoja yetu hapa ni kuwa kaida hii ya kutaja wakaa kupitia baadhi ya namba zilizo maarufu katika jamii inajitokeza pia katika riwaya za Euphrase Kezilahabi. Hili linadhihirika kupitia nukuu zifuatazo katika riwaya ya *Nagona*:

“Mtengenezeeni uta na mishale akamsake Paa aliyepotea **karne nyingi** zilizopita na sasa anajificha mahali palipo wazi” (uk. 16).

“Njia ni moja tu ya Kristu ndiye atakayetuokoa wakati wa gharika.”

“Yeye ni nani?”

“Mwana wa Mungu – Mkombozi.”

Babu alitabasamu, “Alipotea njia **karne nyingi zilizopita**.” (kur. 17-18).

“Hivi sasa, kwa kuwa umeshafika, zungumza na roho yako. Anza! Muda ambao tumekwishatumia katika mazungumzo yetu ni takribani **miaka kumi!**”

“Lakini nimefika hapa **dakika kumi tu** zilizopita!” (uk. 27).

“Mimi nasafiri mara nyingi,” alisema, “mwaka jana nilikwenda katika nchi ya Sibara kumtembelea mfalme mwenzangu, ni mwendo wa **miaka saba** toka hapa” (uk. 58).

Kesho yake asubuhi Mimi na yule msichana tulianza kazi ya kujenga vibanda vya mviringo aina ya msonge. Vibanda vilikuwa tayari baada ya **siku saba** (uk. 65).

Kwa upande wa riwaya ya *Mzingile*, athari hii ya mazoea imedhihirika kupitia nukuu nyingi pia. Baadhi yazo nukuu hizo ni:

Baada ya **siku tatu** mlima ulianza kutoa ndimi za moto. Moto ulikuwa mkubwa sana na ulimulika vijiji vyote vitano vilivyokuwa chini yake. Watu walianza kuja chini ya mlima na kutoa maombi yao kwa Kakulu... (uk. 6).

Baada ya **miaka kadhaa**, ardhi hiyo ilikuwa na rutuba sana. Walipolima wakapata mazao mazuri na mengi (uk. 6).

Yasemekana katika **kipindi fulani** palitokea ukame. Wanakijiji walikwenda kwake kuomba awasaidie kuleta mvua. Aliwaambia waanze kuandaa mashamba kwani mvua zingeanza baada ya wiki moja. Na hivyo ndivyo ilivyotokea (uk. 5).

Vifungu vilivyokozwa vinadokeza wakaa uliotumika kwa kuakisi mazoea ya jamii katika kutaja nambari. Katika vifungu hivi kuna msikiko wa balagha, kama vile dhana za ‘karne nyingi’. Pia, kuna ruwaza ya wakaa wa ‘karne’ na ‘miaka saba’ ambao hutumiwa mara nyingi katika matukio ya kidhanaishi ndani ya kazi ya fasihi, hasa pale tukio linapotumia muda mrefu usiohesabika au kukumbukika. Kimuundo, vifungu hivyo vya wakaa ni sehemu ya mfumo mkuu (matini nzima), hivyo, ili kuielewa matini hiyo kuu, ni lazima kuvielewa vifungu hivyo. Fikra nyingine ya Nadharia ya Umuundo inayotuelekeza kwenye kuweka makini juu ya kuvielewa vifungu hivyo ni ile inayosisitiza kuhusu ukaribu baina ya lugha na utamaduni. Kwa mujibu wa Nadharia ya Umuundo, maana ya vipashio vya lugha hueleweka kwa kuvinasibisha na kaida za jamii hiyo katika kuvitumia. Hivyo, matumizi ya balagha kama vile ‘karne nyingi’ yamefanywa ili kudokeza urefu wa muda na/au wakaa pamoja na kuakisi utaratibu wa jamii ya Watanzania katika matumizi ya lugha.

Pia, katika data hiyo kuna uoanishaji wa kitanakuzi⁴ katika ruwaza za wakaa za mwaka na dakika (‘miaka kumi’ na ‘dakika kumi’). Tunaamini kuwa dhana ya ‘kumi’ imetumiwa na mwandishi kwa msingi wa mazoea. Imani yetu hiyo inatiliwa nguvu na neno ‘takribani’ ambalo mwandishi mwenyewe amelitumia anapoitaja ‘miaka kumi’.

Mbali na desturi, elementi nyingine ya utamaduni ambayo imetoa msukumo kwa Euphrase Kezilahabi kutumia wakaa ni dini. Tutazame mfano wa data ifuatayo:

Lakini kila siku wanatoa maombi yao. Wanasali na wanataka mategemeo yao yatimizwe

⁴ Kwa mujibu wa Ponera (2014a:152), utanakuzi ni hali ya kukinza dhana mbili zenye sifa tofauti. Msingi mkubwa wa utanakuzi ni ustadi katika uteuzi na mpangilio wa maneno.

Huo ndiyo utani wenyewe...

Yaani nyimbo zao zote zilikuwa za bure! **Karne zote zilizopita!**

Wataniau nikisema hivyo (uk. 24).

Wakaa wa ‘Karne zote zilizopita’ unarejelea muda mrefu uliopita tangu aumbwe mwanadamu wa awali, Adamu. Kupitia Nadharia ya Umuundo inayoruhusu matumizi ya mawazo (chukulizi) katika kuichunguza kazi ya fasihi, maoni yetu ni kuwa wakaa huu unabeba mafundisho ya kiroho kwa mwanadamu kupitia mitume na manabii mbalimbali, wakiwamo walio maarufu—Yesu na Muhammad. Vilevile, maoni haya kuhusu vipashio vya wakaa vilivyotumika tumeyatoa kwa kuzingatia fikra ya Nadharia ya Umuundo inayotaka maana ya matini ya kifasihi isakwe kwa kuhusisha mifumo midogomidogo inayojenga mfumo mkuu (matini nzima). Mathalani, tukio hili lenye ruwaza ya wakaa katika ukurasa wa 24 limetanguliwa na sentensi zenye maneno yanayojielekeza katika muktadha wa dini. Hivyo, tunaamini kuwa kipashio hicho cha wakaa nacho kina maana inayojielekeza kwenye muktadha huohuo wa dini.

Tukio lingine katika riwaya ya *Mzingile* ambalo Euphrase Kezilahabi anatumia ruwaza ya wakaa inayoonekana kuwa karibu na msingi wa dini ni hili lifuatalo:

Siku kama ya leo nakumbuka mengi. Sijui kwa nini hali kama hii hunijia mara nyingi **siku ya Ijumaa Kuu**. Kisa au kituko changu nikikumbukacho sasa hunijia mara kwa mara **siku kama ya leo**. Nakumbuka **siku moja** niliamka asubuhi na mapema. Nilipita karibu na kanisa wakati natoka kujisaidia kwenye msitu uliokuwa karibu na kanisa hilo (uk. 32).

Utumiaji huu wa wakaa wenye ruwaza za mrengo wa kidini haukutokea kibubusa, bali ni kutokana na kuijua vizuri dini yake. Hapa, mtunzi ametumia ruwaza ya ‘Ijumaa Kuu’, siku maarufu katika dini, hasa Kanisa Katoliki. Katika ukurasa unaofuata (uk. 33) katika riwaya hiyohiyo ya *Mzingile* anasimulia kisa cha kubomolewa kanisa la zamani na kujengwa kanisa kubwa ambalo lilitumika kama kanisa la makumbusho, ambapo maelfu ya wagonjwa walifika kwa ajili ya kuubusu msalaba. Anasema:

Nafikiri miaka **kumi sasa** imepita tangu walipolibomoa kanisa hilo na kujenga kanisa kubwa zaidi la makumbusho. Maelfu ya wagonjwa wamefika kuubusu huo msalaba. Nimesikia baadhi wamepona. Padri wa kanisa hilo amenishauri mara nyingi mimi pia nikaubusu nipone kichaa changu (uk. 33).

Maelezo haya yanasisitiza namna msingi wa elimu, hasa ya dini, unavyomfanya Euphrase Kezilahabi asane matukio yanayosadifu mandhari na ruwaza za wakaa unaodhihirisha mwegamo katika dini yake. Hii, kwa namna nyingine, inayakinisha

maoni ya wana-umuundo kuhusu jinsi matumizi ya lugha yanavyofungamana na mwelekeo wa utamaduni wa mtunzi au jamii ya mtunzi.

Kwa upande wa riwaya ya *Nagona*, Euphrase Kezilahabi ameonesha athari za Kanisa Katoliki katika vitushi mbalimbali. Mathalani, anasimulia kisa cha mzee mfupi mwenye mapengo na matege aliyewaongoza wasafiri katika safari yao ya kumsaka paa, anasema:

Tulikaa kimya. Kizee kilianza tena. Nina hakika. Njia ndiyo hii. **Nimeishi kwa muda wa miaka mingi.** Kuniamini mimi ni kuamini nafsi zenu... (uk. 35).

Niliambiwa niichunge isizime. Unaiona mishumaa hii miwili. Mmoja ni wangu, wa pili ni wako. **Maelfu ya miaka** yamepita, nami, niko hapa nikisubiri azaliwe.

Huyo, mkombozi wa pili anatarajiwa kuzaliwa **lini?**

Ipo ahadi kwa wanaomtegemea. Yawezekana itakuwa wakati wa machweo **siku moja baada ya Ngoma Kuu.** Lakini kutakuwa na ishara (uk. 43).

Vifungu vilivyokozwa vinadokeza ruwaza tofauti za wakaa. Kwa mara nyingine, maoni ya wana-umuundo kuhusu kufungamana kwa matumizi ya lugha na mwelekeo wa utamaduni wa mtunzi au jamii ya mtunzi yametusaikia kutoa maoni yetu kuhusu maana za vifungu hivi vya wakaa kwa kuyaelekeza katika suala la dini. Vifungu hivi vikimakinikiwa kwa kuhusishwa na maana ya aya zinazokaribiana navyo, vinaonekana kuumana na fikra za mafundisho ya kidini. Hivyo, tunaamini kuwa fikra hizo zilitoa msingi wa mwandishi kuvitumia. Imani yetu hii inayakinishwa na ukweli wa mapito ya mwandishi kuwa alisoma elimu ya dini hadi kiwango cha sekondari ya juu. Katika riwaya hii ya *Nagona* mwandishi pia amedhihirisha athari hii ya matumizi ya wakaa unaoendana na msingi wa dini katika kurasa za 22, 46, 47, 48, 70, 74 na 76.

4.1 Msingi wa Kipokezi

Mtunzi wa kazi ya kisanaa, hasa fasihi, anaweza akatunga kazi kwa kuangalia mwelekeo wa upokezi wa hadhira pamoja na mahitaji ya soko. Pia, kama kazi za mtunzi zinamfanya anyooshewe 'kidole cha ole' na jamii, serikali au mamlaka fulani, mtunzi anaweza kubadili mwelekeo wa kazi zake kwa kutumia mbinu za kifani. Tulibaini kuwa kukwepa udhibiti ni miongoni mwa mambo yaliyomsukuma Euphrase Kezilahabi kutumia mbinu mbalimbali kama vile uhalisiamazingaombwe na msuko wa wakaa zinazoonekana katika kazi zake. Hapa tunamaanisha kuwa matumizi ya vipashio mbalimbali vya wakaa yamefanywa ili kuongeza uwezekano wa kupatikana kwa maana zaidi ya moja katika vipande hivyo vya matini. Maoni haya tunayatoa kwa kujiegemeza katika fikra ya Nadharia ya Umuundo inayodai kuwa neno au sentensi huwa na uwili katika

maana.

Udhibiti ni matokeo hasi ya upokezi wa kazi za sanaa. Aghalabu, udhibiti hufanywa na watu au vyombo vyenye nguvu ya kimamlaka kama vile vya kiserikali au vya kitamaduni, ikiwamo dini. Kwa mujibu wa Ponera (2010), dhana ya upigaji marufuku imekuwapo hapa ulimwenguni tangu watu walipoanzisha mifumo ya kitabaka katika uzalishaji mali kama vile ukabaila, utumwa, ubepari, na hadi sasa utandawazi. Upigaji marufuku huo hufanywa kwa waandishi wa vitabu, waendeshaji wa vituo vya habari kama vile magazeti, redio na runinga, pamoja mazao ya viwandani kama vile nguo. Vilevile, hufanywa kwa kazi za matawi mengine ya sanaa kama vile muziki, uchongaji, uchoraji, na ususi. Watu hao wenye nguvu ya kimamlaka huamua kuanzisha mikakati ya kudhibiti maudhui ya kazi mbalimbali ili kulinda masilahi yao kiuchumi, kihadhi, kisiasa, au kitamaduni. Mbinu ambazo hutumika katika kufanya udhibiti ni pamoja na kuwaghilibu waandishi kwa zawadi ndogondogo ili wasiingize maudhui ambayo yanaweza kuwaletea matatizo katika uendeshaji wa mifumo yao ya uchumi na uongozi. Mbinu nyingine ni kuwahamisha watunzi kutoka sehemu moja hadi nyingine ambayo hajaizoea na hajulikani. Pia, huweza kutumika mbinu ya kuzuia kuchapishwa na kusambazwa kwa kazi za baadhi ya watunzi zaidi kwa wale ambao huonekana kuwa hatari zaidi huweza kuuawa.

Kwa upande wa Euphrase Kezilahabi, baada ya kazi yake ya *Rosa Mistika*⁵ kuingia katika misukosuko ya kiudhibiti, bila shaka aligundua hasira kali inayowaka dhidi ya mtu yeyote anayejaribu kufichua uovu wa asasi za dola, dini, na/au utamaduni. Hivyo, aliamua kuyaficha maudhui ya kazi yake kwa kutumia vipengele mbalimbali vya kifani, kikiwamo cha wakaa, ili kuendelea kutunga na kuchapisha kazi zake pasipo bughudha yoyote (Faustine, 2012).

Kubadilika kwa namna ya utunzi wa mtunzi fulani kunategemea kwa kiasi kikubwa upokezi wa hadhira. Kazi za awali za Euphrase Kezilahabi (ambazo tumezidokeza katika sehemu iliyopita) zilitumia ruwaza za wakaa halisi na zikabainisha mambo kwa namna ya wazi na isiyo na kificho. Hali hiyo ya uwazi ilibadilika katika riwaya zake za awamu ya pili, yaani *Nagona* na *Mzingile*. Maoni yetu ni kuwa, miongoni mwa sababu za mabadiliko hayo ni kukwepa kuangukia katika madhila ya udhibiti.

Katika riwaya ya *Mzingile*, tunaona mfano mmojawapo wa jitihada hizi za kukwepa udhibiti kwa kutumia wakaa wa kidhahania kupitia nukuu ifuatayo:

Kwa **muda wa karne nyingi** palikuwa na ukame uliotawaliwa na hofu ya kufa na kutoweka kabisa kwa taifa la binadamu. Palikuwa na ukame wa wema, ukame wa imani na upendo, na ukame wa fikra. Palikuwa na wingi wa uchoyo, kiburi, uonevu, ubinafsi, ubarakala na maasi. Hali

⁵ Katika miaka ya 1970, riwaya hii ya *Rosa Mistika* iliwahi kufungiwa na mamlaka za serikali kutokana na kuonekana kuwa imekiuka maadili ya jamii. Baadaye, ilifunguliwa na kuruhusiwa kutumiwa katika asasi za elimu.

ya wasiwasi ilitawala palipokuwa na uhakika wa uhai. Tulihitaji mtu wa kutuambia kwamba hatutakwisha, kutuhakikishia kwamba tutaishi milele, na kwamba amani ya kudumu inaweza kupatikana (kur. 8-9).

Uhuru wa mawazo ni wa mtu binafsi na anaweza kufikiri atakavyo, ila hawezi kuwasilisha fikra zake mbele ya wengine, hasa viongozi wa dola, kwa namna aitakayo. Ikiwa alichofikiri ni kwa ajili ya kukosoa au kutetea haki za tabaka fulani, analazimika kutafuta namna ya kuwasilisha mawazo yake. Katika kazi za fasihi, watunzi hutumia mbinu za kifani kufikisha ujumbe bila makali yenye ncha inayoweza kutoboa kama afanyavyo Euphrase Kezilahabi katika nukuu ya hapo juu. Ruwaza ya wakaa wa karne imefunika muda wa ujumbe kufika kwa walengwa. Shabaha yake ni kukosoa mamlaka zilizojisahau kuhudumia jamii na kuhitaji zitambue kuwa jamii inahitaji viongozi wapya ili kubadili mfumo wa maisha na uongozi kwa ujumla. Maoni yetu ni kuwa, mtunzi anasimulia tukio hili kwa kutumia sitiari ya ndoto ili kujenga fumbo linaloweza kupanua mawanda ya upokezi wake, hivyo, kumsaidia kuepuka mkono wa dola.

4.2 Msingi wa Kitajiriba

Tajiriba ni uzoefu wa kimaarifa na kiujuzi ambao mtu anaupata kutokana na kuishi au kufanya jambo kwa muda mrefu (BAKITA, 2017). Kwa muktadha wa makala hii, tajiriba ni hali inayojengwa na mambo mawili ambayo ni: uathura na taaluma. Hoja yetu hapa ni kwamba hali ya matumizi ya wakaa inayodhihirika katika riwaya za awamu ya pili imechagizwa na tajiriba ya Euphrase Kezilahabi kupitia mambo mawili yaliyotajwa katika sentensi iliyopita. Uathura ni hali ya kuathiriwa na jambo, mtu au hali fulani. Taaluma, kwa upande wake, tunaitumia kumaanisha maarifa na ujuzi ambao mtu anaupata katika mfumo rasmi wa kielimu.

Jambo tunaloanza nalo katika kufafanua tajiriba kama msingi uliomwongoza Euphrase Kezilahabi kutumia wakaa katika riwaya teule ni uathura. Hoja yetu hapa ni kuwa hali ya matumizi ya wakaa inayodhihirika katika riwaya teule za Euphrase Kezilahabi ni matokeo ya kuathiriwa kwake na watunzi wa kazi za fasihi ya Kiswahili waliomtangulia. Mwandishi mmojawapo wa riwaya za mwanzo za Kiswahili ni Shaaban Robert. Kazi zilizochapishwa za mwandishi huyu zilianza kuifikia hadhira mwishoni mwa miaka ya 1940, ilhali kazi za Euphrase Kezilahabi zilianza kuifikia hadhira mwanzoni mwa miaka ya 1970. Katika kuthibitisha kuwa kuna dalili za wazi za Euphrase Kezilahabi kuathiriwa kifasihi na Shaaban Robert, mwaka 1976 Euphrase Kezilahabi aliandika tasnifu yake ya umahiri iliyoitwa “Shaaban Robert: Mwandishi wa Riwaya”. Kwa mujibu wa Chuachua (2016), huu ulikuwa mwanzo wa kujitokeza kama mwandishi aliyevutiwa na kazi za Shaaban Robert.

Shaaban Robert katika riwaya zake ametumia ubunifu wa hali ya juu katika mandhari, majina ya wahusika, pamoja na wakaa wa usimulizi wa matukio yake. Mathalani, kwa upande wa wakaa, Shaaban Robert ametumia wakaa wa takribani karne mbili kusimulia vitushi vya riwaya yake ya *Kusadikika* (1948). Wakaa huo

wa takribani karne mbili unapatikana kwa kuchukulia kuwa masimulizi yameegemezwa katika safari za wajumbe sita (mjumbe wa Kaskazini, mjumbe wa Kusini, mjumbe wa Magharibi, mjumbe wa Mashariki, mjumbe wa Angani, na mjumbe wa Ardhini). Simulizi la vitushi vya safari ya kila mjumbe linakadiriwa kutumia miaka zaidi ya thelathini. Hivyo, jumla ya wakaa uliotumika kwa masimulizi ya wajumbe wote sita inakadiriwa kuwa miaka mia moja themanini. Kaida hiyo iliyotumiwa na Shaaban Robert katika kuujenga wakaa wa riwaya ya *Kusadikika* inaendana kwa namna fulani na ile ambayo Euphrase Kezilahabi anaitumia katika riwaya za *Nagona* na *Mzingile* kupitia matukio ya wakaa ambayo tumeyadondoa katika makala hii.

Jambo la pili linalofafanua tajiriba kama msingi uliomwongoza Euphrase Kezilahabi kutumia wakaa katika riwaya teule ni taaluma. Hoja yetu hapa ni kuwa hali ya matumizi ya wakaa inayodhihirika katika riwaya teule za Euphrase Kezilahabi ni matokeo ya kukua kwake kitaaluma. Tunatambua na kukiri kuwa ubunilizi, yaani uundaji wa wazo akilini na kulidhihirisha kupitia utanzu fulani, hutegemea karama ya mbunaji pamoja na taaluma ambayo huweza kuiimarisha karama hiyo (Wamitila, 2008; Ponera, 2014b).

Historia ya maisha ya Euphrase Kezilahabi inaonesha kuwa alifanikiwa kupata elimu ya darasani hadi kufikia ngazi ya uprofesa. Kuhusu utunzi, Ponera (2014a) anabainisha kuwa alianza kutunga kazi mbalimbali za fasihi hata kabla hajahitimu elimu ya sekondari ya juu. Pia, katika sehemu zilizotangulia katika makala hii tumeeleza kuwa riwaya zake za mwanzo zilichapishwa mwanzoni mwa miaka ya 1970. Kwa maoni yetu, kuna tofauti ya kiwango cha usanaji wa vipengele mbalimbali vya kifani na kimaudhui baina ya kazi zake za awamu ya kwanza na zile za awamu ya pili. Tumekwishazitaja riwaya zake za awamu ya kwanza kuwa ni: *Rosa Mistika* (1971), *Kichwamaji* (1974) na *Dunia Uwanja wa Fujo* (1976), na *Gamba la Nyoka* (1978). Katika awamu hiyo ya mwanzo Euphrase Kezilahabi alitunga kazi nyingine zilizo nje ya utanzu wa riwaya. Nazo ni: diwani mbili za nudhumu (*Kichomi* ya mwaka 1974 na *Karibu Ndani* ya mwaka 1988), tamthiliya moja (*Kaptura la Marx*, 1978) na hadithi fupi saba ('Mayai Waziri wa Maradhi', 'Cha Mnyonge Utakitapika Hadharani', 'Wasubiri Kifo', 'Magwanda Kubilya na Vyama Vingi', 'Utapiamlo', 'Ulingo wa Uchaguzi', pamoja na 'Balenzi'). Pia, tumekwisha kuzitaja riwaya zake za awamu ya pili ambazo ni: *Nagona* (1990) na *Mzingile* (1991). Katika awamu hii ya pili ya uandishi, mbali na riwaya, aliandika pia diwani ya *Dhifa* (2008).

Shabaha ya kudokeza kazi zake za awamu zote mbili ni kutoa hitimisho kuwa, kwa ujumla, kazi zake za awamu ya pili (*Nagona*, *Mzingile*, na *Dhifa*) zinatofautiana kifani na zile za awamu ya kwanza. Kazi hizi za awamu ya pili zina kiwango kikubwa zaidi cha matumizi ya misimbo yenye mafumbo. Miongoni mwa nyenzo za kifani zinazoonesha tofauti baina yazo ni wakaa. Kazi za awamu ya kwanza zimetumia wakaa kwa namna sahili. Hii inamaanisha kuwa wakaa umetumiwa kwa namna inayoendana na uhalisi wa mwenendo wa maisha ya

mwanadamu. Kwa upande mwingine, kazi za awamu ya pili, hususani riwaya, zimetumia wakaa kwa namna tata na isiyoendana sana na uhalisi.

Sehemu kubwa ya wakaa uliotumika katika matukio yaliyodondolewa hapo juu imewekewa balagha inayopingana na urefu wa umri wa mwanadamu. Sentensi kama vile "...Alipotea njia **karne nyingi zilizopita**. Ila nyayo alizona..." (uk.18) na "...Wengi, na **kwa muda wa karne nyingi**, wamesita kuingia humu kwa nguvu, nguvu zao wenyewe" (uk. 20), zimewekewa chumvi. Hii ni kwa sababu zinakinzana na uhalisi wa umri wa kawaida wa maisha ya mwanadamu. Tunaamini kuwa wakati Euphrase Kezilahabi anabuni riwaya teule zilizoshughulikiwa na makala hii, tayari alikuwa amekwishapata maarifa na ujuzi wa taaluma za fasihi, ikiwamo uandishi wa kubuni.

5.0 Hitimisho

Makala hii imefafanua misingi ya matumizi ya wakaa katika kazi za fasihi. Misingi iliyoelezwa ni mitatu: msingi wa kiutamaduni, msingi wa kipokezi, na msingi wa kitajiriba. Kwa kifupi, makala imeeleza kuwa Euphrase Kezilahabi ametumia wakaa katika riwaya zake kwa kujiegemeza katika desturi inayotumiwa na Watanzania wengi katika kutaja nambari na muda/wakati. Pia, ametumia wakaa kwa kugemea kwenye namna kazi yake inavyopokelewa na tabaka tawala na jamii kwa ujumla. Zaidi ya hoja hizo, makala imeeleza kuwa mwandishi ametumia wakaa kutokana na tajiriba yake ya kimaisha. Tajiriba hiyo imeelezwa kupitia vipengele viwili. Kipengele cha kwanza cha tajiriba ni namna alivyoathiriwa na waandishi wengine wa fasihi ya Kiswahili waliomtangulia kuandika. Kipengele cha pili cha tajiriba kilichoelezwa kuchangia matumizi ya wakaa katika riwaya teule ni taaluma, yaani maarifa na ujuzi alionao katika fasihi, ikiwamo uga wa uandishi wa kubuni.

Tunahitimisha kwa kusisitiza kuwa wakaa ni kipengele chenye umuhimu mkubwa katika kazi husika. Miongoni mwa umuhimu huo ni: Mosi, hutumika kutambulisha muda. Wakaa kama kitambulisho cha muda katika usimulizi wa kazi za fasihi hubeba dhima ya kuzifanya kazi zieleweke. Pili, wakaa huweza kutumika kubeba wazo linalosimuliwa katika vitushi na matukio, ama katika uhalisi au undoto. Kazi nyingi za fasihi zinatumia wakaa fulani kulingana na hitaji la mtunzi. Wananaratolojia wanasisitiza kuwa mfuatano katika usimulizi wa matukio hutegemea aina ya kazi hiyo. Tatu, hutumika kuonesha uhusiano wa matukio yaliyopita na yanayofuata; hivyo, huonesha kufuatana, kujengana, na kukamilishana kwa matukio. Mifano mizuri ni matumizi ya ruwaza kama vile, 'karne nyingi zilizopita', 'usiku uliopita' na 'miaka kumi' ambazo humpeleka msomaji mbele na kumrudisha kifikra nyuma ili kuhusianisha matukio. Wananaratolojia wanaeleza kuwa matukio katika kazi ya fasihi huwa katika hali ya kiusababishi. Hali hii inamaanisha kuwa tukio la nyuma ndiyo sababu ya tukio linalofuata kutendeka. Nne, hutumika kuitafakarisha hadhira. Utamu wa kazi za

kifasihi umo katika kutafakari na, hatimaye, kufumbua mambo. Hivyo, wakaa hutumika ili kudhihirisha umuhimu huu.

Marejeleo

- BAKITA (2017). *Kamusi Kuu ya Kiswahili (Toleo la Pili)*. Nairobi: Longhorn Publishers Limited.
- Chuachua, R. (2016). Falsafa ya Riwaya za Shaaban Robert na Euphrase Kezilahabi katika Muktaba wa Epistemolojia ya Kibantu. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma.
- Cuddon, J.A. (1998). *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Diegner, L. (2005). "Allegories in Euphrase Kezilahabi's Early Novels". *Swahili Forum*. ix :43-74.
- Faustine, S. (2012). Matumizi ya Mtindo wa Uhalisiamazingaombwe katika Riwaya Teule za E. Kezilahabi: Dhima na Athari zake kwa Hadhira. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma.
- Faustine, S. (2016). Falsafa ya Waafrika na Ujenzi wa Mtindo wa Uhalisiajabu katika Riwaya ya Kiswahili. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma.
- Fludernik, M. (2009). *An Introduction to Narratology*. New York: Routledge.
- Genette, G. (1980). *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca: Cornell University Press.
- Heinen, S. and Sommer, R. (2009). *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*: Berlin: Walter de Gruyter.
- Kezilahabi, E. (2011). *Nagona*. Nairobi: Vide-Muwa Publishers.
- Kezilahabi, E. (2011). *Mzingile*. Nairobi: Vide-Muwa Publishers
- Madumulla, J.S. (2022). *Riwaya ya Kiswahili: Nadharia, Historia na Misingi ya Uchambuzi*. Dar es Salaam: Afroplus Industries Ltd.
- Masoud, S.K. (2015). Matumizi ya Motifu za Nambari katika Ngano za Ki-Pemba. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma.
- Mbunda, M. (1992). *Misingi ya Hadithi Fupi*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Mlacha, S.A.K. na Madumulla, J.S. (1995). *Riwaya ya Kiswahili*. TUKI: Dar es Salaam.
- Mlaga, W.K. (2017). *Misingi ya Ufundishaji na Ujifunzaji wa Fasihi Karne ya 21*. Dar es Salaam: Heko Publishers Ltd.
- Mtobwa, B.R. (2006). *Dar es Salaam Usiku*. Dar es Salaam: Heko Publishers.
- Ponera, A.S. (2010). Ufutuhi katika Nathari za Shaaban Robert: Maana Yake, Sababu za Kutumiwa na Athari Zake kwa Wasomaji. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma.

- Ponera, A.S. (2014a). Ufutuhi katika Nathari ya Kiswahili: Ulinganisho wa Nathari za Shaaban Robert na Euphrase Kezilahabi. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma.
- Ponera, A.S. (2014b). *Utangulizi wa Nadharia ya Fasihi Linganishi*. Dar es Salaam: Kaljamer Print Technology.
- Robert, S. (2010). *Kusadikika*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota.
- TUKI (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Wafula, R.M. na Njogu, K. (2007). *Nadharia za Uhakiki wa Fasihi*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Wamitila, K.W. (2003). *Kamusi ya Fasihi: Istilahi na Nadharia*. Nairobi: Focus Publication Ltd.
- Wamitila, K.W. (2008). *Kanzi ya Fasihi: Msingi ya Ufafanuzi wa Fasihi*. Nairobi: Vide-Muwa Publishers Ltd.